

گزارشی از پایان نامه « نویافته هایی در تحلیل محتوایی آیه تطهیر »

پدیدآورده (ها) : عطایی، رضا

علوم قرآن و حدیث :: علوم و معارف قرآن و حدیث :: بهار 1395 - شماره 6

از 113 تا 124

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1166185>

دانلود شده توسط : موسسه دارالحدیث

تاریخ دانلود : 12/06/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است. بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تالیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [فوائین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

گزارشی از پایان نامه «نویافته‌هایی در تحلیل محتوایی آیه تطهیر»

رضا عطایی^۱

چکیده

پایان نامه «نویافته‌هایی در تحلیل محتوایی آیه تطهیر با بهره‌گیری از سیاق روایات، مبانی زبان و ادبیات عرب و تطبیق منابع شیعه و سنی» با تتبع گسترده در اقوال موجود و در دسترس به بازپژوهی تفسیری آیه تطهیر پرداخته است. بازپژوهی آیه تطهیر از آن رو لازم است که این آیه متنی محوری در همراهی قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام به شمار می‌رود و مهم‌ترین ویژگی اهل بیت را بیان می‌دارد. برای تفسیر و تبیین آیه تطهیر، مفاهیم اصلی آن به صورت گسترده مورد جست‌وجو قرار گرفت و سپس با نوآوری روشی، تمام دیدگاه‌ها تجمیع و دسته‌بندی شد و در پایان، با استفاده از همه مواد قابل بهره‌برداری، نکات تفسیری تازه‌ای ارائه گردید.

واژگان کلیدی

اهل بیت، تطهیر، قدر، رجس، اراده تکوینی و تشریحی، معارف قرآن و حدیث.

۱. پژوهشگر پژوهشکده حدیث حوزه و کارشناس ارشد دانشگاه معارف (Rezaataee49@gmail.com).

مقدمه

بخشی از آیه ۳۳ سوره احزاب که معروف به آیه تطهیر است، در میان آیاتی قرار گرفته که برخی احکام را به همسران پیامبر ﷺ تذکر داده است. اراده الهی در اذهاب رجس و تطهیر اهل بیت از پیام‌های مهم آیه به شمار می‌رود. اختلاف ضمیرهای این قسمت از آیه با آیات قبل و بعد، باعث اختلاف دیدگاه‌ها در تعیین مصداق اهل بیت و مفهوم اراده و به تبع در گستره معنایی رجس و تطهیر شده است.

وجود اختلاف‌های یادشده در این آیه - که نقشی محوری در اثبات قرآنی «عصمت» دارد - و نیز بیان مقام و موقعیت افرادی در این آیه که می‌توانند در کنار قرآن مرجع دینی و فکری برای تمام انسان‌ها باشند، موجب شده پایان‌نامه مذکور به بازپژوهی تفسیری آیه تطهیر با توجه به همه دیدگاه‌های مطرح‌شده و بهره‌گیری از مبانی زبان و ادبیات عرب، لغت، تاریخ و احادیث و سپس تطبیق دیدگاه‌های شیعه و سنی درباره معنا و مصداق واژه «اذهاب رجس»، «تطهیر»، «مصداق اهل بیت» و «مفهوم اراده» بپردازد.

نوشتار پیش رو، گزارشی مختصر از پایان‌نامه «نویافته‌هایی در تحلیل محتوایی آیه تطهیر» با راهنمایی حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین کافی و مشاوره حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محمد فاکر میبیدی است که برای مقطع کارشناسی ارشد تدوین‌شده و در اسفند ماه سال ۱۳۹۴ مورد دفاع قرار گرفت و موفق به کسب رتبه عالی شد.

این گزارش از دو بخش تشکیل شده که در بخش اول به معرفی ساختار و کلیات می‌پردازد و در بخش دوم گزارشی مختصر از محتوای پایان‌نامه بیان می‌شود.

بخش اول: گزارش ساختار و کلیات

در هر نوشته علمی، سعی می‌شود مطالب در قالب الگویی علمی و منطقی ارائه شود. از این رو در نوشتار پیش رو نیز تلاش شده است ارائه محتوا در یک سیر منطقی انجام پذیرد. بدین جهت برای آشنایی با این پایان‌نامه، به صورت اجمال به توصیف ساختار و سپس تصویر کلی موضوع پرداخته می‌شود.

الف) ساختار

پایان‌نامه یادشده پس از مطالعه حدود ۲۵۰ اثر تفسیری - کلامی از منابع مکتوب و

موجود در برخی کتابخانه‌های قم، همچون کتابخانه آیت‌الله مرعشی و مرکز تخصصی علوم حدیث و همچنین با استفاده از نرم‌افزارهای متعدد علوم اسلامی مانند جامع التفاسیر، جامع الاحادیث ۳، کتابخانه کلام اسلامی، کتابخانه اهل بیت علیهم‌السلام و اسراء، به روش کتابخانه‌ای به سامان رسید. این نوشتار - که مطالعه آن حدود ۲۴ ماه به طول انجامید - پس از جمع‌آوری فیش‌های مکتوب و الکترونیکی در قالب برنامه وان نوت در سه فصل ارائه شده است.

فصل اول با عنوان «کلیات و مفهوم‌شناسی» ابتدا به موضوع آیه تطهیر و سپس ابعاد مورد بحث در این نوشتار، شامل بیان مسئله، پیشینه، نوآوری، سؤال اصلی و فرعی، طرح فرضیات، اهداف، ضرورت و روش می‌پردازد. گفتار دوم این فصل نیز به مفهوم‌شناسی کلمات کلیدی آیه تطهیر و سپس به سه کلمه مرتبط با بحث - یعنی حجیت، عصمت و جبر و اختیار - پرداخته است. مطالب این دو گفتار، تصویری کامل از موضوع را به مخاطب برای افزایش درک مباحث بعدی ارائه می‌دهد.

در فصل دوم، جمع‌آوری و تحلیل نظریات مختلف با عنوان «بررسی محتوایی آیه تطهیر» در قالب چهار گفتار با عناوین معنای اراده، معنای اذهاب رجس، معنای اهل بیت و معنای تطهیر ارائه می‌شود.

فصل سوم این پایان‌نامه، «بازپژوهی محتوایی آیه تطهیر» نام دارد که در سه گفتار به بررسی واژه‌های اراده، اذهاب و رجس پرداخته و در انتها نتیجه‌گیری و کتاب‌نامه ذکر شده است.

ب) گزارش کلیات

بجاست پیش از ورود به بیان محتوا، برای تسهیل ارتباط مخاطب با این نوشته، در نمایی کلی، تصویری روشن از این پژوهش ارائه شود. از این رو پیش از گزارش محتوای پایان‌نامه ابتدا به صورت مختصر به بیان پیشینه، نوآوری، ضرورت و اهداف، طرح سؤالات و فرضیات پرداخته شود.

۱. اهداف و ضرورت

الف) بازپژوهی آیه تطهیر از آن رو لازم است که این آیه متنی محوری در همراهی قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام به شمار می‌رود و مهم‌ترین ویژگی خاندان عصمت را بیان می‌دارد؛ اما از سویی پراکندگی سخنان موجب گم‌شدن برخی از مفاهیم اصلی آیه شده و از سوی دیگر، با

جست‌وجویی گسترده و در اختیار گرفتن همه مواد قابل بهره‌برداری، می‌توان به نکات تفسیری مهم و جدیدی دست یافت.

ب) هدف کلی این بحث، بازشناسی تفسیری آیه تطهیر با در نظر گرفتن همه دیدگاه‌ها، آیات مرتبط، روایات و سایر مواد قابل بهره‌برداری همچون مبانی زبان و ادبیات عرب است.^۱

ج) اهداف جزئی این پژوهش، تعیین مفهوم رجس و طهارت در آیه تطهیر برای شناخت جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در قرآن کریم به جهت کشف محدوده حجیت سیره و سخن اهل بیت است. همچنین تعیین مفهوم اراده و شناخت مصداقی انسان‌هایی است که با اراده خود به عالی‌ترین درجه عصمت و طهارت دست یافته‌اند و به سبب طهارت می‌توانند مرجعی مطمئن در مسائل علمی، دینی و سیاسی جامعه باشند.

۲. پرسش اصلی

با تحلیل محتوایی آیه تطهیر و بر اساس برداشت جدید از اراده و اذهاب رجس، این آیه چگونه بر عصمت اهل بیت دلالت می‌کند؟

۳. پیشینه موضوع

کتاب‌های تفسیری و کلامی شیعه و سنی شاهد بحث‌های مختلفی درباره آیه تطهیر بوده است. آثار مستقل متعددی نیز درباره این موضوع به چاپ رسیده است؛ مانند آیه التطهیر فی احادیث الفریقین، نوشته سید علی موحد ابطحی؛ اهل البیت یا چهره‌های درخشان در آیه تطهیر، نوشته شهاب‌الدین اشراقی و محمد فاضل لنکرانی؛ اهل البیت فی آیه التطهیر، نوشته سید جعفر مرتضی عاملی، آیه تطهیر در کتب دو مکتب، نوشته سید مرتضی عسکری و پرسمان عصمت، نوشته علی‌اکبر بابایی.

۴. نوآوری

پایان‌نامه مذکور دارای دو نوآوری مهم در روش و محتواست. پژوهش حاضر با جمع‌آوری و تتبع گسترده همه اقوال موجود و در دسترس به دسته‌بندی و تحلیل اقوال پرداخته است که چنین جامعیتی در هیچ‌یک از آثار پیشین، مشاهده نمی‌شود. از حیث محتوایی نیز فرضیات زیر در عین مستند بودن به کتاب و سنت مشتمل بر

۱. با این‌که آثار مختلفی در این باره وجود دارد، اما پژوهشی که حاوی همه دیدگاه‌ها در نظامی جامع باشد یافت نشد.

دقت‌های نوآورانه است:

- با تحلیل محتوایی آیه تطهیر و بهره‌گیری از همه داشته‌ها، به نظر می‌رسد معنای اراده در این آیه، اراده تکوینی در قالب تشریح است. از این رو اراده تشریحی و همچنین اراده تکوینی فارغ یا نافی تشریح نیست.

- با تحلیل و بررسی سیاق آیه تطهیر و آیات مربوط به همسران پیامبر ﷺ، غیر از خمس طیبه، افراد دیگری نمی‌توانند مصداق این آیه باشند.

- برخلاف نظریه مشهور مفسران، مراد خداوند از خطاب «لِيَذْهَبَ عَنْكُمُ الرِّجْسُ» زدودن نیست، بلکه مانع شدن الهی، با حفظ اختیار اهل بیت ﷺ است.

- با توجه به معنای لغوی و مصادیق مختلف رجس، مراد از رجس در این آیه، فراتر از پلیدی و قدر، به معنای جدید هرگونه اختلاط و درآمیختگی خوب، بد و ناپسند است.

بخش دوم: گزارش محتوا

در پژوهش یادشده، سعی شده است تمام اقوال و دیدگاه‌های موجود جمع‌آوری گردد و سپس دسته‌بندی و تحلیل شود که چنین جامعیتی در آثار گذشته وجود نداشت. بیان همه این نکات، هدف این گزارش نیست؛ بلکه در این نوشتار به صورت اجمال از محتوای مهم و کلیدی فصل‌ها و گفتارهای تشکیل‌دهنده پایان‌نامه ارائه می‌شود.

الف) فصل اول (مفهوم‌شناسی)

فصل اول به مقدمه و موضوعات کلی درباره موضوع اختصاص یافته است. این کلیات در قالب دو گفتار ارائه می‌شود که در گفتار نخست، به موضوع آیه تطهیر و سپس به ابعاد مورد بحث در این نوشتار، شامل بیان مسئله، پیشینه، نوآوری، سؤال اصلی و فرعی، طرح فرضیات، اهداف، ضرورت و روش پرداخته می‌شود.

در گفتار دوم، ابتدا مفهوم‌شناسی کلمات کلیدی آیه تطهیر بررسی می‌شود و سپس به سه کلمه مرتبط با بحث - شامل حجیت، عصمت و جبر و اختیار - پرداخته شده است. مطالب این دو گفتار، تصویری کاملی از موضوع را به مخاطب برای افزایش درک مباحث بعدی ارائه می‌دهد.

ب) گزارش فصل دوم (بررسی محتوایی آیه تطهیر)

در میان دانشمندان، درباره مفهوم اراده و مصداق اهل بیت در آیه تطهیر و همچنین در

گستره معنایی «اذهاب رجس و تطهیر» دیدگاه‌های متعددی وجود دارد. محتوای فصل با استفاده از تجمیع دیدگاه‌های علما درباره کلمات اراده، اذهاب رجس، اهل بیت و تطهیر در آیه ۳۳ سوره احزاب، در پی یافتن مراد جدی خداوند در آیه تطهیر است. فایده بررسی دقیق محتوای این آیه، شناختن مقام و موقعیت کسانی است که با اختیار خود به عالی‌ترین درجه عصمت و طهارت رسیده‌اند و با طهارت می‌توانند الگویی مطمئن برای جامعه اسلامی باشند. شناخت جایگاه اهل بیت در قرآن به سبب کشف محدوده حجیت سیره و سخن ایشان که آیا از سهو و نسیان حتی در امور عادی عاری از خطا هستند - که این درجه‌ای بالاتر از عصمت است - یا این که فقط در گناه و معصیت معصوم هستند، نیز از دیگر فواید این پژوهش به شمار می‌آید.

این فصل شامل چهار گفتار است که در آن به ترتیب به معنای اراده، اذهاب رجس، اهل بیت و تطهیر پرداخته می‌شود.

در گفتار اول، تعریفی از معنای اراده تکوینی و تشریحی در دو بخش ارائه می‌گردد. اراده تکوینی، اراده‌ای است که متعلق اراده، دنبال آن واقع شود به عبارت دیگر، اراده تکوینی، آخرین جزء علت تامه فعل است؛ یعنی هرگاه همه مقدمات و مبادی تکوینی فعل تحقق یابد و اراده نیز به آن تعلق گیرد، تحقق فعل قطعی و حتمی خواهد شد. اراده تشریحی، اراده‌ای است که غالباً درباره تکالیف انسان‌هاست. به عبارت دیگر، در مقام تشریح جعل احکام و درخواست انجام اعمال است و تخلف اراده از مراد امکان دارد. پس از مشخص شدن تعریف اراده تکوینی و تشریحی، دیدگاه‌های علما درباره اراده الهی در آیه تطهیر ارائه می‌شود.

درباره اراده تکوینی در آیه تطهیر دو رویکرد وجود دارد؛ رویکرد اول که به عنوان دیدگاه علما شیعه، آیه تطهیر را به صورت مستقل از خطابات و شرایط آیات قبل و بعد می‌دانند. در این نوع تفسیر، مخاطبان آیه افراد خاص و دارای فضیلت و منقبت ویژه هستند. اما در رویکرد دوم، برخی از اهل سنت، آیه تطهیر را هم‌سیاق و در ضمن تحقق شرایط و خطابات آیات قبل و بعد می‌دانند که در این صورت فضل و منقبت ویژه به معنای خاص آن برای افراد این آیه وجود ندارد.

در بخش دیگر بیان می‌شود که اکثر دانشمندان اهل سنت و برخی از علمای شیعه اراده مطرح شده در آیه تطهیر را تشریحی می‌دانند. در آخر هر بخش، دلایلی از پیروان هر دو نظریه

به صورت مجزا بیان می‌شود.

در پایان این گفتار، اشکالاتی که برای این دیدگاه‌ها مطرح شده در قالب بخشی با عنوان شبهه‌شناسی بیان می‌شود که اجمال این اشکالات چنین است:

سخن قائلان به اراده تشریحی، با تصریح آیه به انحصار منافات دارد؛ در حالی که افزون بر الفاظ آیه، احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله نیز بر اختصاص آیه بر اهل بیت دلالت دارد. علاوه بر آن، اراده تشریحی، به فعل مکلفان تعلق می‌گیرد، نه به فعل خود مرید؛ در حالی که در آیه تطهیر، اراده، به فعل خداوند تعلق گرفته است. عمده اشکال نظریه تکوینی بودن اراده در آیه تطهیر، سلب اختیار اهل بیت علیهم السلام است که در هر دو صورت، این آیه دیگر فضیلتی برای اهل بیت نیست؛ در حالی که اکثر علما معتقدند آیه تطهیر مشتمل بر فضایل اهل بیت نبوی و توجه به جایگاه و بیان گر شأن و مقام آنهاست؛ زیرا با «إِثْمًا» اراده الهی به تطهیر اهل بیت از رجس منحصر شده است.

گفتار دوم، به بیان معنای اذهاب رجس می‌پردازد. این گفتار نیز از سه بخش تشکیل شده است. ابتدا به موارد استعمال واژه رجس در منابع اسلامی پرداخته می‌شود که بر اساس معانی و مصادیقی بیان شده، به هر چیزی که از سوی عقل، طبع و شرع منفور باشد رجس اطلاق می‌شود.

در بخش دیگر، به معنای اذهاب رجس در آیه تطهیر می‌پردازد. درباره معنای واژه «رجس»، دیدگاه‌های متعددی ارائه شده است. برای مثال، برخی دایره آن را محدود به گناه و برخی با تعمیم و توسعه معنای رجس آن را شامل تمام اقسام ناپاکی‌ها می‌دانند. در پایان، با ارائه این شبهه که لازمه اذهاب رجس، پذیرش وجود رجس در اهل بیت است، این بخش نیز به اتمام می‌رسد و پاسخ آن به فصل سوم موكول می‌شود.

محتوای گفتار سوم، تعیین مصداق اهل بیت علیهم السلام است. امامیه با تمسک به دلایل مختلف معتقدند این آیه در شأن خمسه طیبه (در هنگام نزول) و ائمه اطهار علیهم السلام در زمان بعد است؛ ولی اکثر اهل سنت افزون بر اهل کساء، زنان پیامبر را نیز مصداق آیه می‌دانند. در بخش دیگر این گفتار، به دلایل و مؤیداتی برای اثبات اهل بیت علیهم السلام به عنوان مصداق آیه اشاره می‌شود. وجود روایات متعدد، تفاوت ضمائر این قسمت از آیه، با محتوای آیات قبل و بعد و ذکر «ال» عهد در کلمه «اهل البیت» از جمله دلایل اختصاص آیه تطهیر به خمسه طیبه است.

در ادامه، سخن برخی از مفسران بیان می‌شود که با استشهاد به آیه ۷۳ سوره هود بر این باورند که کسانی دیگر مانند همسران پیامبر نیز شامل این آیه هستند و دلایلی نیز برای علت تغییر ضمائر موجود (عَنكُمْ - يُطَهَّرْكُمْ) در آیه تطهیر با آیات قبل و بعد مطرح می‌کنند که پس از ذکر آنها، پاسخ‌هایی در رد این شبهه نیز بیان می‌شود. از جمله مهم‌ترین دلایل اختصاص این آیه به اصحاب کسا، وجود بیش از هفتاد روایت که از طرق مختلف سنی و شیعه با سندهای صحیح و موثق تخریج شده است و در بخش دیگر این گفتار به گونه‌شناسی این روایات پرداخته شده است.

گونه اول شامل روایاتی است که شأن نزول این آیه را بیان می‌کنند. گروه دیگر روایات، بیان‌کننده مصادیق عینی اهل بیت هستند. دسته سوم، روایاتی هستند که اشاره دارند بر این که پیامبر ﷺ مدتی هنگام نماز، به آستانه خانه حضرت علی علیه السلام - که منزلگاه فاطمه و حسنین علیهم السلام بود - می‌آمد و با یادآوری آیه تطهیر، برایشان به عنوان «اهل بیت» سلام می‌کرد. گونه چهارم، ذکر احادیثی است که اهل بیت علیهم السلام به این آیه به عنوان فضیلت و منقبت منحصر به فرد اشاره می‌کردند. گروه پنجم، سخن اصحابی است که همواره در حسرت و آرزوی رسیدن به این منقبت بودند. در پایان به سخنان برخی از صحابه و تابعان اشاره می‌شود که معارض با روایات پیشین هستند. سپس جواب‌هایی همچون دلالت صریح روایات بر اختصاص آیه بر خمسه طیبه و در مقابل نفی شمول همسران پیامبر بیان می‌گردد.

در ادامه این گفتار، مسئله رعایت وحدت سیاق آیه تطهیر با آیات دیگر ذکر می‌شود که مجموع آنها مربوط به همسران پیامبر صلی الله علیه و آله است و تخصیص آیه به اصحاب کسا مناسب قبل و بعد آیه نیست.

خلاصه‌جوابی که بیان می‌شود، این است که تمسک به سیاق در مقابل نص، تمسک به مدلول ظنی نسبت به مدلول یقینی یا دست‌کم تمسک به ظاهر نسبت به اظهر است. افزون بر این که وحدت سیاق در کلامی که از جمله‌های متعدد تشکیل شده است، آن‌گاه تحقق می‌یابد که جمله‌های مزبور از نظر ظاهری، به هم پیوسته و از نظر موضوع نیز وحدت داشته باشند؛ در حالی که آیه تطهیر با آیات قبل و بعد خود از نظر ظاهر و نیز موضوع متفاوت است. اما نامربوط بودن صدر و ذیل آیات با هم، از روش‌های ویژه قرآن است که انسان را از شأنی به شأن دیگر می‌برد و سپس به شأن قبلی برمی‌گرداند.

البته این سخنان با قبول این فرض بود که بپذیریم مجموع این آیات با هم نازل شده‌اند؛ ولی با دقت در احادیث، شأن نزول به دست می‌آید که این بخش از آیه، به صورت مستقل نازل شده است و هیچ مفسری هم ادعا نکرده که آیه تطهیر در ضمن آیات دیگر نازل شده است.

گفتار چهارم در بیان معنای تطهیر است. در این باره دیدگاه‌های گوناگونی بیان شده و برخی مفسران قائل‌اند که معنای تطهیر، غیر از معنای اذهاب رجس است. اذهاب رجس یعنی پرهیز از افعال خبیثه و تطهیر یعنی جایگزین کردن افعال حسنه به جای آنها. گروهی از مفسران نیز تطهیر را تأکید بر مسئله اذهاب رجس می‌دانند.

با بررسی دیدگاه‌های مختلف، چنین برداشت می‌شود که معنای تطهیر، تکرار اذهاب رجس نیست، بلکه اثبات معنای ثبوتی و کمالی برای اهل بیت است و بر طهارت ظاهری و باطنی دلالت می‌کند. واژه «تطهیرا» مصدر باب تفعیل و مفعول مطلق تأکیدی است که بر رسیدن اهل بیت به اعلی مراتب طهارت دلالت دارد و قابل زوال و تزلزل نخواهد بود.

ج) گزارش فصل سوم (بازشناسی محتوایی آیه تطهیر بر اساس برداشت جدید از اراده و اذهاب رجس)

در فصل دوم، دیدگاه‌های گوناگونی از علما درباره تفسیر آیه تطهیر بیان شد. فصل سوم در قالب سه گفتار و با توجه به برداشت جدید از مفهوم اراده و اذهاب رجس بار دیگر به بازشناسی محتوایی آیه تطهیر می‌پردازد.

محتوای گفتار اول، بازشناسی معنای اراده است. در این بخش ابتدا با ذکر مقدمه‌ای به اراده الهی در آیه تطهیر پرداخته می‌شود. اراده تکوینی خداوند که به موجودات مختار تعلق می‌گیرد، می‌تواند مسبوق به حسن اختیار یا سوء اختیار آنها باشد؛ با این تفاوت که الطاف خاص الهی می‌تواند به صورت ابتدایی - هرچند هنوز پدید نیامده باشند - به افراد تعلق گیرد. اما افعال سلبی حتماً باید مسبوق به سوء عمل باشد. بنابراین برخلاف اشاعره - که قائل به جبر هستند - و معتزله - که معتقدند خداوند هیچ نقشی در افعال بندگان ندارد - امامیه به تأسی از کتاب و سنت، هم اراده مطلقه خدا را باور کرده‌اند و هم آزادی اراده انسان را پذیرفته‌اند و سخن امام صادق علیه السلام را مبنای فکری خویش قرار داده‌اند که فرمود:

لَا جَبْرَ وَلَا تَفْوِیضَ وَ لَكِنَّ أَمْرَيْنِ أَمْرَيْنِ.

بر اساس این قاعده، اعمال انسان مبتنی بر اراده الهی و اختیار موجودات مختار است؛ با این تفاوت که گاهی اراده الهی به صورت تکوینی و گاهی تشریحی است.

آیه تطهیر نیز باید طبق این قاعده تفسیر شود؛ یعنی خداوند با امتحان‌هایی می‌داند که اهل بیت علیهم‌السلام با بهره‌گیری از اختیار خود، به آن چه تشریح فرموده عمل می‌کنند. در نتیجه خداوند از آن مانع می‌شود که پلیدی‌های ناخواسته به سوی اهل بیت علیهم‌السلام بروند. این امر که خداوند به حُسن اختیار کسی در آینده ترتیب اثر دهد و پیش از تحقق آن به او تفضلی نماید، در قرآن کریم نمونه‌هایی مانند جریان حضرت عیسی و یحیی علیهم‌السلام نیز دارد.

البته این اراده تکوینی در قالب تشریح فقط در اعمال صالح نیست، بلکه حتی در اعمال کافران نیز جاری است. مثلاً در آیه «فَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ» اموال و فرزندان‌شان تو را به شگفت نیاورد. جز این نیست که خدا می‌خواهد در زندگی دنیا به وسیله اینها عذابشان کند و جان‌شان در حال کفر بیرون رود.

بنابراین، خداوند به صورت قطعی (اراده تکوینی) از اذهاب رجس و تطهیر اهل بیت علیهم‌السلام البته با اراده و اختیار خودشان (اراده تشریحی) خبر می‌دهد و این اراده تشریحی اهل بیت را با اراده تکوینی خود ضمانت می‌کند.

گفتار دوم به معنای اذهاب و شبهه وجود رجس در اهل بیت علیهم‌السلام می‌پردازد. برای پاسخ به این شبهه، معنای اذهاب به صورت دقیق در این گفتار بررسی می‌شود. درباره اصل واژه ذهاب، اهل لغت آن را به معنای گذشتن، مهاجرت کردن، رفتن و سیر کردن می‌دانند. اما زمانی که متعدی به حرف «فی» شود به معنای مَضَى و زمانی که به وسیله «باء» متعدی شود یا به باب افعال برده شود، به معنای ازاله و محو کردن است. اما وقتی ذهاب با «عن» متعدی شود، معنای ترک و زایل شدن چیزی که وجود داشته است را دارد و زمانی که این کلمه افزون بر رفتن به باب افعال، به حرف جر «عن» نیز اضافه شود، به معنای عدم تأثیرگذاری یا مانع شدن از اصابت و اتفاق چیزی است.

در قرآن کریم دو آیه (غیر از آیه تطهیر) وجود دارد که در آن از «اذهاب» و «عن» استفاده شده است؛ آیه اول، در حق اهل بهشت است که می‌گویند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ» که معنای آیه چنین است: «حمد مخصوص خداوند است که اندوه را از ما دور کرد»؛ یعنی اجازه نداد که اندوه دنیا در بهشت به ما برسد یا به معنای این است که خداوند

مانع از تأثیر اندوه بر ما شد.

مورد بعد، آیه ۱۱ سوره انفال است: «وَيُنزِلُ عَلَيْكُمْ مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَكُم بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُم رَجَسَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ» که خداوند در جنگ بدر با نازل کردن باران مانع از ورود یا اثر گذاشتن وسوسه شیطان در دل مسلمانان شد.

بنابراین دامنه کاربرد این واژه، فراتر از رفع آلودگی موجود است و دفع پلیدی‌های تحقق نیافته و عدم تأثیرگذاری رجس را نیز دربر می‌گیرد. از این رو مانعیتی که از «اذهاب عن» فهمیده می‌شود، هم می‌تواند به معنای مانعیت اثر و هم مانعیت اصل باشد. در پایان مؤیدات نیز بیان می‌شود که به لحاظ تفسیری می‌تواند مضمون مورد نظر را تأیید کند که به لحاظ تفسیری می‌تواند مضمون مورد نظر را تأیید کند.

گفتار سوم این فصل درباره مفهوم رجس است. درباره معنای این واژه، دیدگاه‌های متعددی ارائه شده است که نتیجه آنها پرهیز از برخی گناهان است و حداکثر نتیجه این سخن، عدالت و تقوا یا تشدید در تکالیف است. در این صورت، اختصاص آن به اهل بیت معنا ندارد.

از سوی دیگر عصمت کامل‌ترین مرتبه تقوا و ثمره آن است و به اتفاق فریقین، یکی از اهل بیت، شخص رسول خدا ﷺ است. با این که آن جناب معصوم است، دیگر عدالت و پرهیز از برخی گناهان اولیه مثل دروغ معنا ندارد. افزون بر این، مفهوم رجس با «الف و لام» آمده است. از این رو نفی هر نوع رجس را دربر می‌گیرد، نه این که تنها نافی برخی از مفاهیم رجس باشد. بنابراین محدود کردن معنای کلمه به موارد خاص با ظاهر آیه سازگاری ندارد. از جمله راه‌های شناخت معنای کلمه رجس، استفاده از هم‌نشین‌ها و جانشین‌های این واژه است که در روایات ائمه علیهم‌السلام به برخی از آنها اشاره شده است.

ایشان با تمسک به آیه تطهیر، سوء و فحشاء، آفات و ذنوب، شرک، زلزله و فتن و دنس، شک در خدا و دین را از مصادیق رجس شمرده‌اند. حاصل روایات این است که هر چیز بد و خصلت قبیح مانند شک، جهل، چرک، کثیفی و به طور کلی هر آنچه موافق حق نباشد و تبعات بدی داشته باشد، از اهل بیت علیهم‌السلام دور است. افزون بر این، ایشان از مطلق لغزش، حتی آن چه بدون قصد هم باشد و از امراضی که موجب نفرت خلق و زشت شدن خلقت می‌شود پاک هستند.

بنابراین معنای رجس در آیه تطهیر برخاسته از معنای اولیه آن - یعنی اختلاط و

درآمیختگی - است. از این رو هر عمل، اعتقاد، سخن یا خصلت که در نظر عرف، عقل، شرع و طبع ناپسند باشد رجس است؛ چون نوعی اختلاط خوب و بد در آن وجود دارد. حال تفاوتی در این که کار حرام و گناه باشد یا مکروه و ترک اولی نیست. همچنین تفاوتی ندارد که برخاسته از سهو و نسیان یا خطا و عمد باشد.

در پایان ضروری است از ارشادها و راهنمایی‌های علمی اساتید بزرگوار آقایان حجج اسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین کافی، دکتر محمد فاکر میبیدی، امامی نیا و محمد مهدی احسانی فر که این پایان نامه را مرهون زحمات آنها می دانم، تشکر کنم. همچنین از پشتیبانی و حمایت دانشگاه معارف و پژوهشکده حدیث حوزه به سبب قرار دادن امکانات در اختیار اینجانب، کمال قدردانی و سپاس را دارم.

